

ผลงานสถาปัตยกรรมแบบ Modernism ของพระพรหมพิจิตร

สมชาติ จิงสิริอารักษ์

ในบรรดาสถาปัตยกรรมที่พระพรหมพิจิตรออกแบบสร้างสรรค์ขึ้นนั้น มีผลงานส่วนหนึ่งเป็นสถาปัตยกรรมที่สร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็ก ลักษณะรูปทรงและจังหวะเรียบง่าย เข้มแข็ง สง่างาม เห็นได้ชัดว่าเป็นสถาปัตยกรรมไทยแบบใหม่ ทั้งรูปแบบ วัสดุ และแนวความคิดในการสร้างสรรค์ บทความนี้จะกล่าวโดยสรุปถึงผลงานเหล่านี้ในแง่ของคุณลักษณะ ที่มาและคุณค่าที่บุคคลทั่วไปอาจไม่ใส่ใจ

พระพรหมพิจิตร เกิดเมื่อวันที่ 21 กันยายน พ.ศ. 2433 เป็นนักเรียนช่างเขียนของกรมโยธาธิการ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2447 ในยุคที่คาร์ล อัลเลกรี วิศวกรใหญ่เป็นผู้อำนวยการ และมาริโอ ตามานโญ สถาปนิกผู้ออกแบบพระที่นั่งอนันตสมาคม กำลังปฏิบัติงานอยู่อย่างขะมักเขม้นแทบจะไม่ต้องสงสัยเลยว่าพื้นฐานความรู้ในการเขียนแบบของพระพรหมพิจิตรนั้น ถูกปลูกฝังมาแบบ ACCADEMIA ของอิตาลี ซึ่งไม่ได้แตกต่างอะไรกับแนวทางแบบ ECOLE des BEAUX ARTS ซึ่งเป็นการศึกษาสถาปัตยกรรมแบบมาตรฐานของยุโรปตั้งแต่ศตวรรษที่ 19 จึงกล่าวได้ว่าพื้นฐานแรกทางสถาปัตยกรรมของพระพรหมพิจิตรน่าจะเป็นแบบตะวันตกมากกว่าแบบไทยเดิม อย่างไรก็ตาม ผลงานของพระพรหมพิจิตรเกิดขึ้นหลังจากท่านย้ายมารับราชการเป็นสถาปนิกที่กรมศิลปากรตั้งแต่ พ.ศ. 2455 จนเกษียณอายุในปี พ.ศ. 2493

พระพรหมพิจิตรเขียนหนังสือสำคัญชิ้นเล่มหนึ่งว่าด้วยการออกแบบสถาปัตยกรรมไทยชื่อว่า “พุทธศิลปสถาปัตยกรรม ภาคต้น” หลักการและวิธีการออกแบบสถาปัตยกรรมในตำราเล่มนี้เป็นพื้นฐานสำคัญในงานออกแบบสถาปัตยกรรมไทยของท่าน ซึ่งส่วนใหญ่เน้นรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบไทยเดิม โดยท่านยึดหลักการ 2 ชุดในการออกแบบ ได้แก่ “รูปทรง ลักษณะ และจังหวะชุดหนึ่ง และ พื้นที่ รูปทรง และเครื่องประกอบอีกชุดหนึ่ง” ผลงานในแนวนี้นอกจากมีตั้งแต่งานเครื่องไม้ล้วน ๆ เช่น พระเมรุมาศต่าง ๆ ศาลาไทยในงานแสดงนิทรรศการในกรุงปารีส จนถึงงานที่สร้างด้วยคอนกรีตเสริมเหล็ก เช่น อุโบสถมาตรฐานแบบ ก.ข.ค. จนถึงพระอุโบสถวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน กรุงเทพฯ ซึ่งแม้จะสร้างด้วยคอนกรีตแต่ก็เห็นได้ชัดว่าเลียนแบบเครื่องไม้

อย่างไรก็ตามมีผลงานอีกจำนวนหนึ่งของท่าน ที่เราไม่อาจกล่าวได้ว่ามีลักษณะเป็นแบบไทยเดิมอย่างที่ท่านออกแบบตามปกติ ตัวอย่างเช่น

หอระฆังวัดยานนาวา (พ.ศ. 2477)

หอระฆังวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน (พ.ศ. 2484)

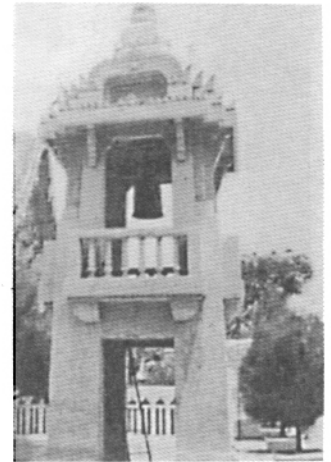
เจดีย์วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน (พ.ศ. 2484)

ประตูสวัสดิโลกา พระบรมมหาราชวัง (พ.ศ.?)

เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส (พ.ศ. 2490)

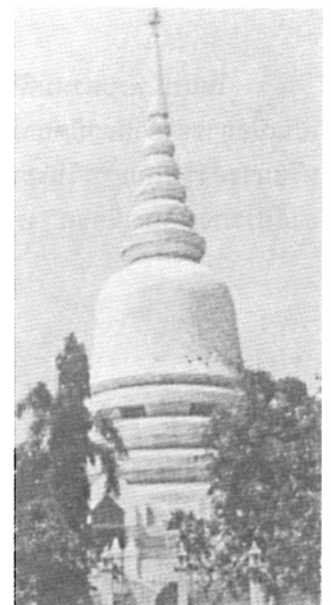
เมรุวัดไตรมิตร (พ.ศ. 2491) เป็นต้น

ในทางตรงกันข้ามสถาปัตยกรรมเหล่านี้กลับมีลักษณะตรงกับรูปแบบของสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ (Modernism) ในประการสำคัญ ได้แก่

หอระฆังวัดยานนาวา

สถาปนิก พระพรหมพิจิตร พ.ศ. 2477

เจดีย์วัดพระศรีมหาธาตุ

บางเขน กรุงเทพฯ

สถาปนิก พระพรหมพิจิตร พ.ศ. 2484

เมรุวัดจักรวรรดิราชาวาส กรุงเทพฯ
สถาปนิก พระพรหมพิจิตร พ.ศ. 2490

1. **มีความเรียบง่าย (Simplicity)** ใช้รูปทรงเรขาคณิตพื้นฐานในการออกแบบ
2. **อวดรูปทรงและปริมาตร (Massive and voluminous)** อาคารแสดงถึงรูปทรงที่มีความหนักแน่น บางครั้งแสดงมวลของที่ว่างประชันกับกรอบของโครงสร้างที่ทึบตันเช่น เสา คาน หลังคา อย่างน่าดู แสดงให้เห็นว่าสถาปัตยกรรมไทยไม่จำเป็นต้องสวยงามด้วยลักษณะโปรง เบา ลอยเท่านั้น
3. **ประโยชน์ใช้งานและเหตุผล (Functional and rational)** อาคารมีประโยชน์ใช้งานที่แน่ชัด เช่น เมรุ แบ่งอาคารเป็น 2 ส่วน แต่ละส่วนมีประโยชน์ใช้สอยที่ชัดเจน และวางผังโดยใช้หลักเหตุผลล้วน ๆ
4. **แสดงความงามของโครงสร้างและวัสดุ (Structural and materialistic expression)** โครงสร้างและวัสดุก่อสร้างเป็นความงามแท้จริง ไม่มีการปิดบังตัวโครงสร้างและเนื้อวัสดุ คอนกรีตเสริมเหล็กได้แสดงตนเอง เปิดเผยโดยปราศจากการประดับตกแต่งผิว อย่างไรก็ตาม หลักเกณฑ์ของสถาปัตยกรรมสมัยใหม่อีกบางข้อที่ยังไม่สามารถเห็นได้ชัดจากงาน Modernism ของพระพรหมพิจิตรก็มี ตัวอย่างเช่น

1. **Industrial aesthetics** สุนทรียภาพแบบอุตสาหกรรมหรือเครื่องจักรกล ซึ่งจะแสดงออกได้จากระบบมาตรฐานของวัสดุ ซึ่งการออกแบบของพระพรหมพิจิตร ยังไม่สามารถบรรลุได้ในยุคนั้น เพราะข้อจำกัดทางเทคโนโลยี
2. **Free plan and open plan** ผังพื้น โครงสร้าง และผนังกันต่างเป็นอิสระต่อกัน ทั้งนี้ประเภทอาคารที่พระพรหมพิจิตรออกแบบอาจจะไม่เหมาะสมต่อการแสดงออกในหลักการนี้
3. **Non historic and non ornamental orientation** จะต้องไม่มีเค้าเงื่อนทางประวัติศาสตร์และไม่ประดับตกแต่ง เมื่อลัทธิ Modernism เกิดขึ้นตอนต้นศตวรรษที่ 20 มีความเชื่อเช่นนี้จริง ๆ แต่ภายหลังข้อมูลแสดงให้เห็นว่าสถาปนิกใหญ่ ไม่ว่าจะเป็น Le Corbusier กิตีหรือ Mies van der Rohe กิตี ต่างรับอิทธิพลของสถาปัตยกรรมแบบ Classicism มาช่วยในการออกแบบของตนทั้งสิ้น

ในกรณีพระพรหมพิจิตรนั้น การที่ต้องคงองค์ประกอบสถาปัตยกรรมไทยเดิมไว้นั้น เพราะองค์ประกอบเหล่านั้นเป็นเนื้อหาของตัวสถาปัตยกรรม เช่น ยอดอาคารเป็นชั้น ๆ แบบปราสาทเป็นสัญลักษณ์ของสวรรค์ที่มีลักษณะเป็นชั้น ๆ หรือการคงซุ้มเล็ก ๆ ในระหว่างชั้นนั้นก็เพื่อเป็นสัญลักษณ์ของที่สถิตย์ของเทพยดาทั้งหลายดังนี้ เป็นต้น ถ้าตัดองค์ประกอบเหล่านี้ออก เราจะอ่านสาระของสถาปัตยกรรมไม่ ออกโดยเฉพาะหากเป็นสถาปัตยกรรมในศาสนาพุทธ

สถาปัตยกรรมแบบนี้เกิดขึ้นได้อย่างไร

จิตวิญญาณแบบไทยสมัยใหม่

ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2475-2490 ที่พระพรหมพิจิตรออกแบบ เป็นช่วงที่ถือว่ามียุคสำคัญทางประวัติศาสตร์ กล่าวคือในทางการเมืองมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ประชาชาติประชาชนกำลังมองหาความหวังใหม่ ๆ มีการเปลี่ยนชื่อประเทศจากสยามมาเป็นประเทศไทย ในด้านเศรษฐกิจ การถดถอยทางเศรษฐกิจทำให้เกิดการประหยัดงบประมาณการออกแบบอาคารที่ฟุ่มเฟือยหรือเต็มไปด้วยการประดับตกแต่ง ไม่เหมาะสมกับงบประมาณอีกต่อไป

ประการสำคัญ คือการรุกเข้ามาของวัฒนธรรมสากลทางสถาปัตยกรรมในช่วงนั้นสถาปนิกไทยที่จบจากต่างประเทศรุ่นแรก ๆ ต่างนำสถาปัตยกรรมสมัยใหม่เข้ามาเผยแพร่ ขณะเดียวกันศาสตราจารย์ ศิลป พีระศรี เป็นผู้เผยแพร่ศิลปะสมัยใหม่ในวงการศึกษาและชนชั้นสูงในประเทศไทย อาคารแบบ Modernism ถูกสร้างขึ้นหลายแห่ง เช่น อาคารถนนราชดำเนินกลางและอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย สร้างขึ้นเพื่อเฉลิมฉลองระบอบประชาธิปไตย นอกจากนี้ยังมีอาคารกรมไปรษณีย์กลาง ถนนเจริญกรุง เป็นต้น

สถานการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่สำคัญเช่นนี้ เป็นแรงผลักดันสำคัญที่เราเรียกว่าจิตวิญญาณแห่งยุคสมัย ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในรูปแบบของศิลปะ การมีวัสดุและเทคโนโลยีอย่างเดียวยังไม่สามารถทำให้ศิลปะเคลื่อนที่ไปข้างหน้าได้ฉันใด ฉะนั้นการมีเหล็กและคอนกรีตก็ไม่สามารถสร้างสถาปัตยกรรม Modernism ขึ้นมาได้ หากไม่มีจิตวิญญาณแห่งยุคสมัยจุดประกายไฟศิลปะขึ้นมาในใจศิลปิน ศิลปะใหม่ ๆ ก็เกิดขึ้นไม่ได้

แต่คงจะไม่รอบคอบนักถ้าเราจะสรุปว่าจิตใจแห่งความเป็นสมัยใหม่ เพิ่งเกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ.2475-2490 อันที่จริงมีการส่งสัญญาณผ่านสถาปัตยกรรมใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้น ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 แล้วว่าสถาปัตยกรรมไทยแบบใหม่กำลังจะเกิดขึ้น เรามาลองลำดับเหตุการณ์เหล่านี้ดู

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - พ.ศ. 2411)

การรุกรานของจักรวรรดินิยมตะวันตกต่อราชอาณาจักร ทำให้สยามต้องปรับตัวรับอารยธรรมตะวันตกอย่างขนานใหญ่ มีการสร้างพระราชวังเป็นแบบตะวันตกโดยฝีมือช่างไทย ให้ชาวตะวันตกเข้าใจว่าชาวสยามมีความรู้และมีมือที่จะสร้างงานแบบอารยธรรมตะวันตกได้ด้วยตนเอง ขบวนการเลียนแบบตะวันตกทำให้เกิดอาคารแปลกหลังหนึ่งขึ้นที่พระนครคีรี พระราชวังแบบตะวันตกที่ใหญ่ที่สุดในสมัยรัชกาลที่ 4 อาคารนั้นคือปราสาทแดง ซึ่งรัชกาลที่ 4 ทรงให้ช่างไปถ่ายแบบมาจากปราสาทในเขมรแต่ปราสาทแดงที่สร้างขึ้นนี้มีลักษณะแปลก 2 ประการคือ

- หนึ่ง เป็นปราสาทที่โปร่งโล่งมี space ภายในแบบอาคารจริง ๆ
- สอง ชั้นวัดประคดไม่มีการประดับบันแถลง และกลีบบนุนใด ๆ เลย ในทางตรงข้ามกลับเจาะช่องหน้าต่างเล็ก ๆ ประดับหน้าบัน แบบคานโค้ง (segmental pediments) แทนเพื่อให้แสงสามารถส่องเข้ามาจากด้านบนลงมาถึงห้องคูหาได้โดยตรง

ปราสาทแดงจึงมีลักษณะเป็นสถาปัตยกรรมแบบเปิด แทนที่จะเป็นสถาปัตยกรรมแบบปิดในแบบโบราณ นอกจากนั้นการเปิดช่องแสงบนยอดปราสาทและการใช้หน้าต่างประดับหน้าบันคานโค้งแทนบันแถลงแสดงให้เห็นอิทธิพลของ สถาปัตยกรรมตะวันตกอย่างชัดเจน

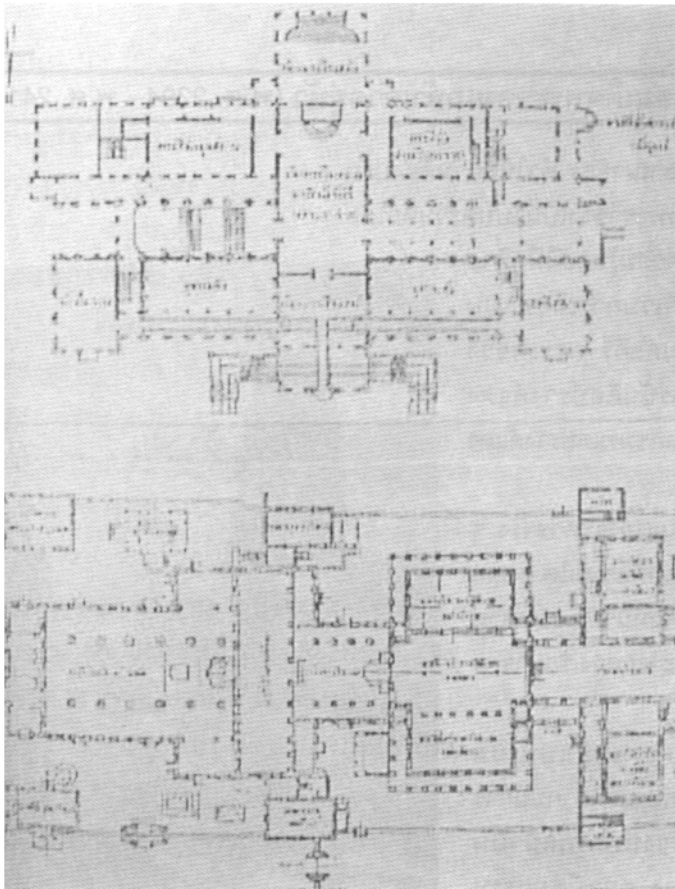

ปราสาทแดง พระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี
สร้างระหว่าง พ.ศ. 2402 - 2407

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411 – พ.ศ.2453)

การรุกอย่างต่อเนื่องและหนักหน่วงของจักรวรรดินิยม ทำให้สยามต้องปฏิรูปการปกครองประเทศขนานใหญ่ให้เป็นแบบตะวันตก มีการจ้างผู้เชี่ยวชาญต่าง ๆ จากยุโรปเข้ามาวางรากฐานการปฏิรูปประเทศอย่างรอบด้าน ในวงการสถาปัตยกรรมชาวยุโรปเข้ามารับผิดชอบการออกแบบก่อสร้างอาคารและสาธารณูปโภคเกือบทั้งหมด การสร้างสรรคสถาปัตยกรรมแบบดั้งเดิมของสยามเกิดสะดุดขาดการต่อเนื่อง สถาปัตยกรรมไทยแบบประยุคต์เป็นของใหม่ที่เราเห็นในรัชกาลนี้ เป็นการนำสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกมาใส่หลังคาไทย เช่น พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท อย่างไรก็ดี

สถาปัตยกรรม 2 - 3 แห่ง แสดงให้เห็นความพยายามที่จะสร้างสถาปัตยกรรมไทยสมัยใหม่ขึ้น เช่น ตึกถาวรวัตถุวัดมหาธาตุ (ตึกหอสมุดวชิรญาณ) อุโบสถวัดราชาธิวาส และที่น่าสนใจมากคือ วัดอัษฎางคนิมิตร เกาะสีชัง เป็นเจดีย์กลมโปร่งวางบนอาคารทรงกระ-บอกกลมลักษณะเกลี้ยง ๆ ไม่มีการตกแต่งดูคล้ายแบบ Classicism เป็นการรวมประโยชน์ใช้สอยของอุโบสถและเจดีย์เข้าไว้ด้วยกัน โดยมีรูปลักษณะและการออกแบบรูปที่ว่างภายในผสมผสานแบบกลมกลืนเป็นเนื้อเดียว (integration) ระหว่าง สถาปัตยกรรมไทยและตะวันตก ไม่ใช่ลักษณะผสมผสานแบบประติดประต่อ (combination) แบบสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์ ส่วนอุโบสถวัดราชาธิวาสนั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเป็นสถาปนิก

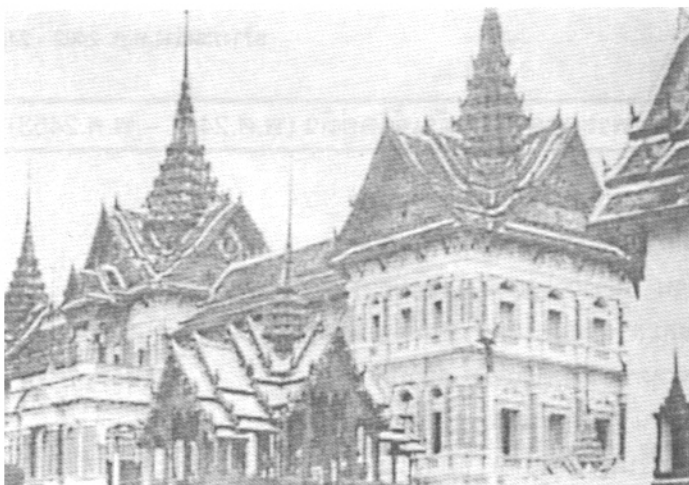

ผังเปรียบเทียบพระที่นั่งจักรีฯ กับหมู่พระมหามณเฑียรพระบรมมหาราชวัง ความแตกต่างของ "แบบโบราณ" และ "แบบใหม่" ทั้งการจัดรูปแบบผังอาคารและการจัดระเบียบพระราชพิธีในราชสำนักสยาม

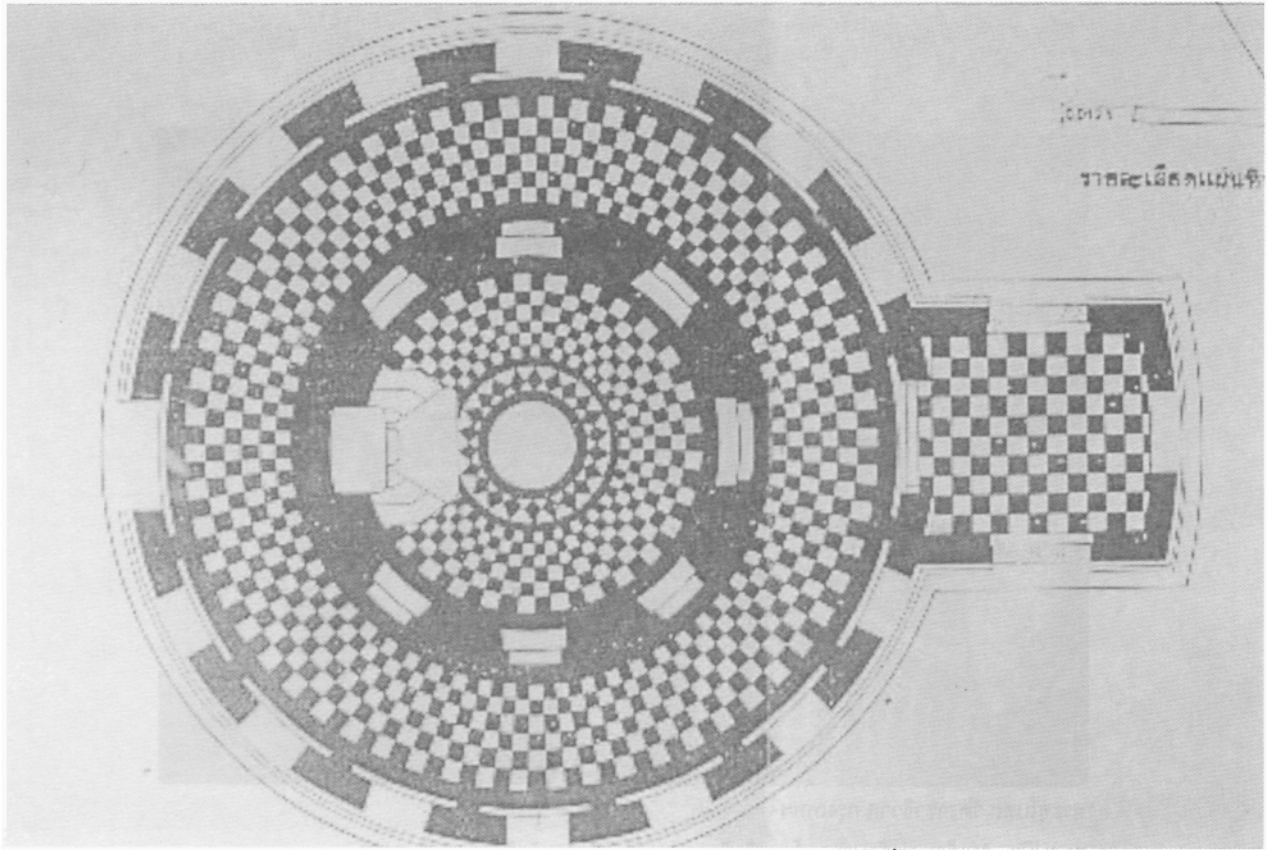
ลักษณะอุโบสถที่ทรงออกแบบมีความแปลกใหม่อย่างน้อย 2 ประการ

ประการแรก ทรงเปลี่ยนแนวคิดเดิมในการออกแบบหน้าบันโบสถ์แบบ 2 มิติ มาเป็นแบบ 3 มิติ หน้าบันโบสถ์แห่งนี้ จึงเป็นการเรียงลดหลั่นของซุ้มคูหาแบบเขมร 3 ซุ้ม โดยมีซุ้มตรงกลางเป็นประธานขนานข้างด้วยซุ้มเล็กข้างละซุ้ม ซุ้มเล็กถูกจัดวางเหมือนเป็นฉากหลังและค่อย ๆ เคลื่อนตัวออกมา โดยที่บางส่วนของซุ้มยังถูกซุ้มประธานบังไว้ดูฉาบฉวยและแปลกตาอย่างยิ่ง

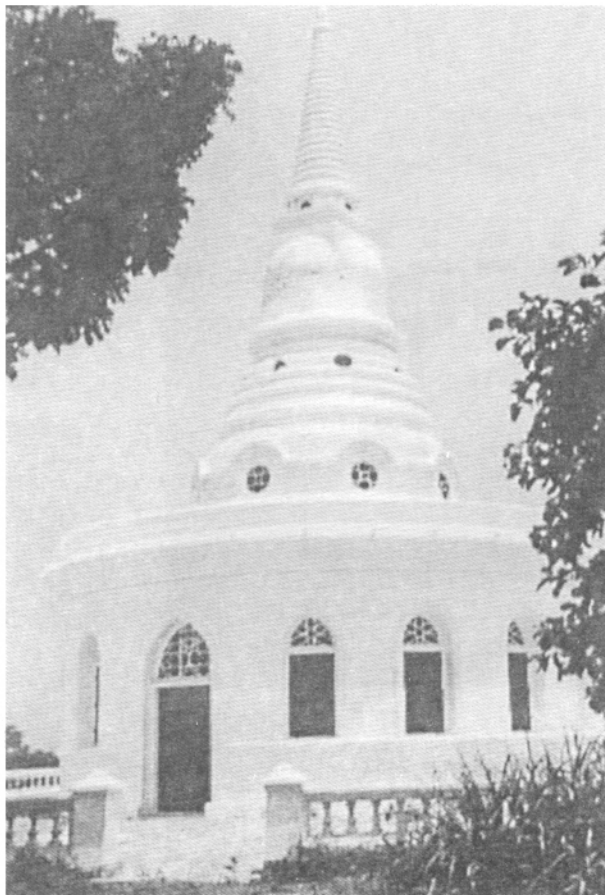
ประการที่สอง แนวเสาระเบียงออกแบบขัดกับผนังโบสถ์จนไม่มีทางเดิน เป็นความจงใจที่เล่นมิติความตื้นลึกของระนาบผนัง โดยใช้ความขัดแย้งระหว่างผนังเรียบกับเสานูน วิธีการออกแบบรูปลักษณะภายนอกของอุโบสถวัดราชาธิวาสจึงเข้าได้ดีกับการตกแต่งภายในโบสถ์ที่เป็นศิลปะแบบบารอค (Baroque) เป็นอย่างยิ่ง

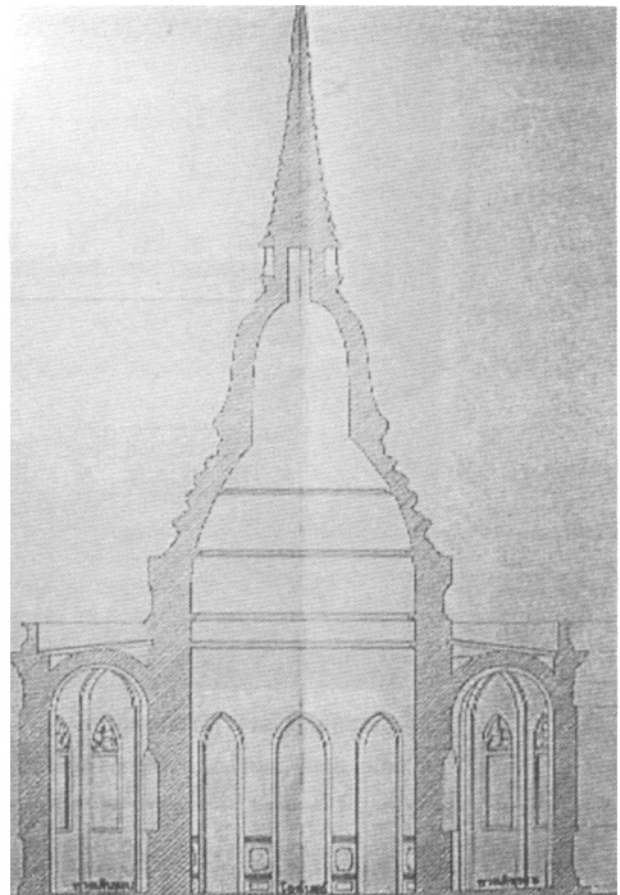
พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท
สถาปนิก จอห์น คลูนิซ พ.ศ. 2425

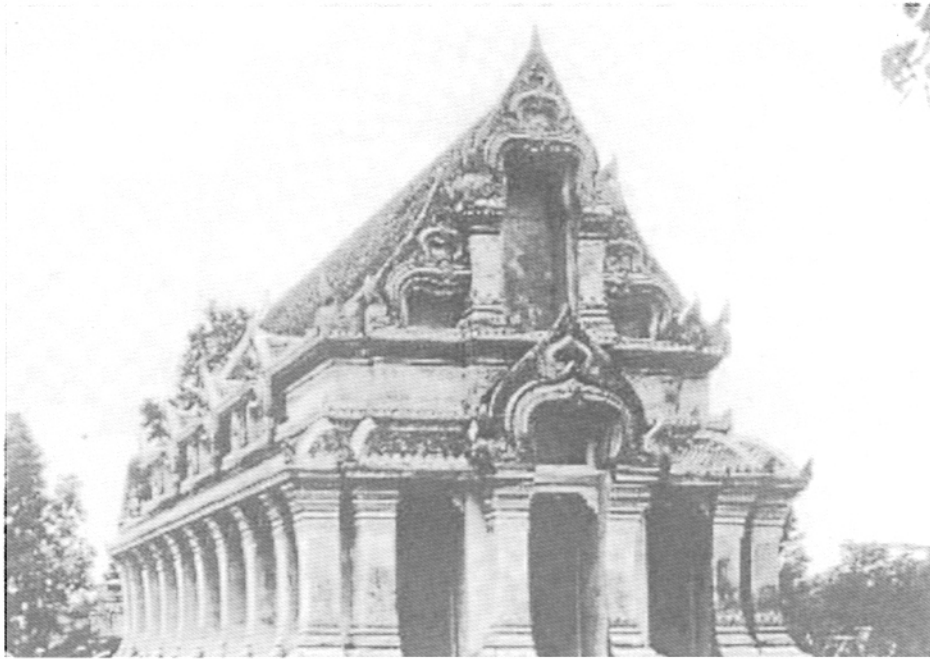
ผังพื้น วัดอัมพวันกนิมิตร เกาะสีชัง พ.ศ. 2436

วัดอัมพวันกนิมิตร เกาะสีชัง พ.ศ. 2436

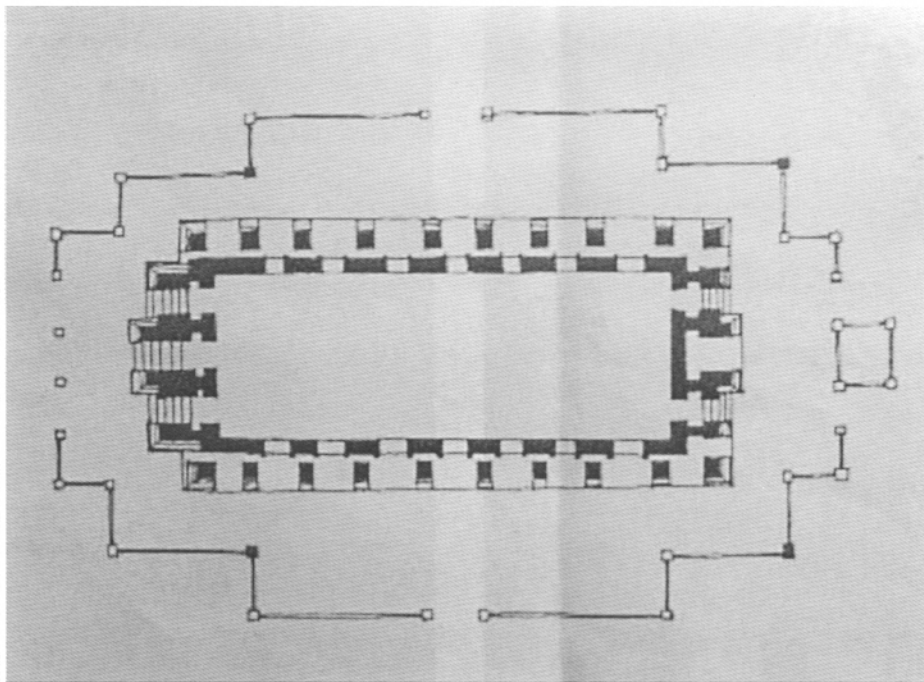

รูปตัดขวาง วัดอัมพวันกนิมิตร เกาะสีชัง พ.ศ. 2436

พระอุโบสถ วัดราชโอรส กรุงเทพฯ

สถาปนิก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พ.ศ. 2452

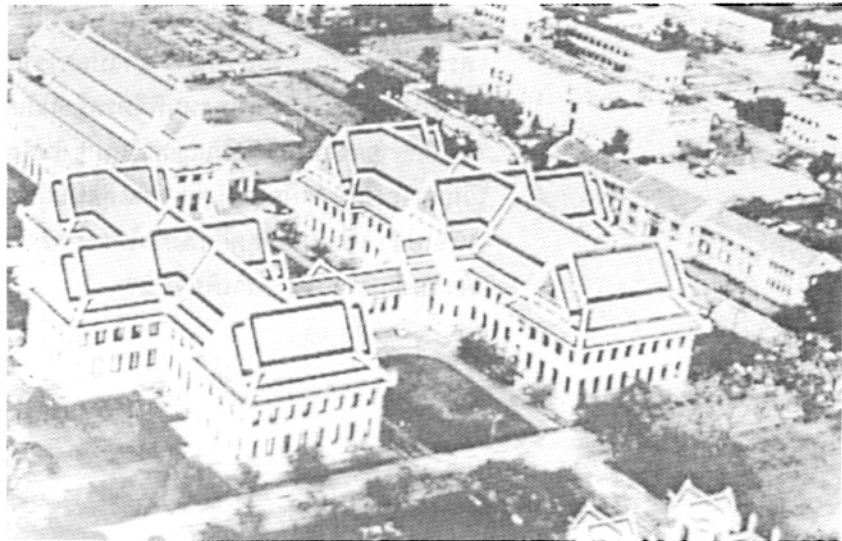

ผังพื้น พระอุโบสถวัดราชโอรส กรุงเทพฯ

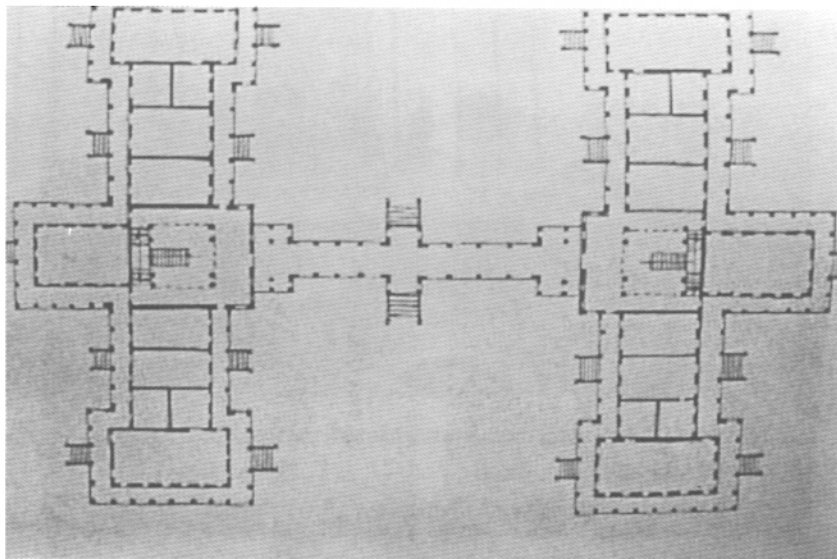
สถาปนิก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พ.ศ. 2452

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2453 – พ.ศ.2468)

แม้ว่าการรุกรานโดยจักรวรรดินิยมจะอ่อนลงเพราะบรรดามหาอำนาจหันไปทำสงครามกันเองในยุโรปจนเกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 แต่ในสยามเองกลับเกิดกระแสต้องการเปลี่ยนแปลงการปกครอง นำโดยกลุ่มทหารและปัญญาชน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงสร้างอุดมการณ์ ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และกระแสชาตินิยมต่อต้านการเปลี่ยนแปลง สถาปัตยกรรมสำคัญในรัชกาลนี้ ส่วนหนึ่งหันกลับไปหาลักษณะไทยเดิม เพื่อตอบสนองพระบรมราโชบายชาตินิยม เช่น ตึกคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และอาคารเรียนโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย เป็นต้น แต่ในความเป็นจริงแล้ว อาคารเหล่านี้ล้วนแต่เป็นอาคารที่มีผังแบบ Classicism แต่ใส่หลังคาไทย และตกแต่งหน้าตาด้วยเครื่องประดับแบบไทยเท่านั้น ไม่แตกต่างจากสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์ที่เกิดขึ้นมาแล้วในรัชกาลก่อน

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สถาปนิก เช็ดเวิร์ด ฮิลลีย์ พ.ศ. 2460

ผังพื้น คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สถาปนิก เช็ดเวิร์ด ฮิลลีย์ พ.ศ. 2460

ผังแบบนี้เป็นแบบมาตรฐานของงานแบบคลาสสิกเรียกว่า ผังแบบ 5 ส่วนเน้น 3 ส่วน

(มีมุขสำคัญ 3 มุข ตรงกลางและหัวท้าย เชื่อมด้วยอาคารวางตามยาวหรือมุขกระสัน)

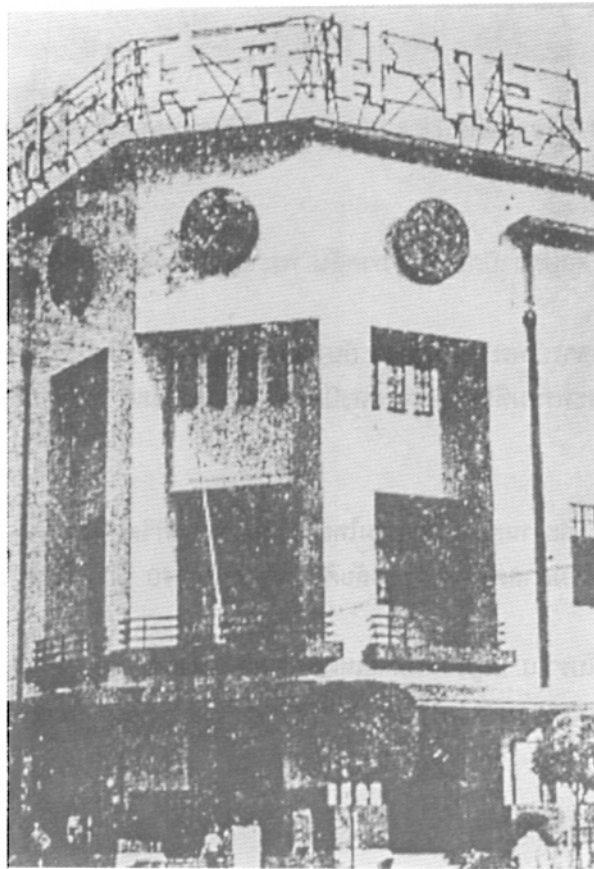
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2468 – พ.ศ.2477)

การเปลี่ยนแปลงการปกครองสู่ระบอบประชาธิปไตย เปิดโอกาสให้ชนชั้นปกครองใหม่คิดสร้างสรรค์สถาปัตยกรรมไทยแบบใหม่ ๆ ได้บ้าง เช่น การสร้างวัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน อาคารถนนราชดำเนินกลางและอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย เป็นต้น แต่ก็มีอาคารสำคัญหลายหลังที่เกิดขึ้นก่อนการเปลี่ยนการปกครองเสียอีก และส่งสัญญาณความเป็นสถาปัตยกรรมสมัยใหม่มาล่วงหน้าแล้ว เช่น ศาลาเฉลิมกรุง พระอุโบสถวัดพระปฐมเจดีย์ และพระปฐมบรมราชานุสรณ์ที่สะพานพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นต้น สถาปัตยกรรมในประวัติศาสตร์และร่วมสมัยเหล่านี้ต่างเป็นผลงานที่มาก่อนกาล และเป็นสะพานเชื่อมต่อมาจนถึงสถาปัตยกรรมไทยแบบ Modernism ของพระพรหมพิจิตรในที่สุด

สถาปัตยกรรมไทยแบบ Modernism ของพระพรหมพิจิตรเกิดขึ้นมาแล้วกว่า 60 ปี ด้วยจิตวิญญาณแห่งยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงไปประกอบกับพลังสร้างสรรค์ที่สามารถของสถาปนิก นำแปลกใจที่สถาปัตยกรรมไทยในทุกวันนี้ยังไม่ได้ก้าวไปไกลกว่าสิ่งที่พระพรหมพิจิตรสร้างไว้เลย เราน่าจะตั้งคำถามว่าความหยุดนิ่งเกิดจากความไม่มีจิตวิญญาณใหม่ ๆ ในสังคมไทยใช่หรือไม่ หรือบางทีอาจมีจิตวิญญาณใหม่ ๆ เกิดขึ้น แต่เราขาดศิลปินผู้สามารถแปรมันให้เป็นรูปธรรมทั้งงดงามหรือเปล่า หรือที่แย่ที่สุดคือสังคมไทยขาดทั้งจิตวิญญาณใหม่ ๆ และไร้ซึ่งศิลปินผู้มีความสามารถในเวลาเดียวกัน?

พระปฐมบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ประติมากร ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี
สถาปนิก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พ.ศ. 2475

ศาลาเฉลิมกรุง สถาปนิก ม.จ. สมัยเฉลิม กฤดากร และอาจารย์นารถ โพธิประสาท พ.ศ. 2475

อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย ประติมากร ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี
สถาปนิก จิตรเสน อภัยวงศ์ พ.ศ. 2483

บรรณานุกรม

เอกสารภาษาไทย

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. (2533) ประวัติและผลงานสำคัญของพระพรหมพิจิตร. กรุงเทพฯ : ศิริมิตรการพิมพ์.

พรหมพิจิตร, พระ. (2495) พุทธศิลปสถาปัตยกรรม ภาคต้น. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์.

สมใจ นิมเล็ก. (2533) ศาสตราจารย์ พระพรหมพิจิตร กับงานคอนกรีตในสถาปัตยกรรมไทย. ใน : ประวัติและผลงานสำคัญของพระพรหมพิจิตร (คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, แต่ง). กรุงเทพฯ : ศิริมิตรการพิมพ์, หน้า 37-40.

สมใจ นิมเล็ก. (2534) การสอนและงานสถาปัตยกรรมไทยของพระพรหมพิจิตร. หน้าจั่ว วารสารวิชาการคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับที่ 10 ปีการศึกษา 2533, 1-11.

หอสมุดแห่งชาติ, แผนกหนังสือโบราณ. บัญชีจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ตอนที่ 1 จศ. 1221 เล่ม 5 ลำดับที่ 68 เรื่องจะทำประสาทศิลาที่บนยอดเขามหาสวรรค์ วันที่ 3๙¹⁴ 12 ค่ำ.

เอกสารภาษาต่างประเทศ

Gazzola, P. (1975) The Past in the Future. Rome : ICCROM.

Hitchcock, H-R. (1987) Architecture : Nineteenth and Twentieth Centuries. New Haven and London : Yale University Press.

Pevner, N. (1982) An Outline of European Architecture. Harmondsworth, Middlesex : Penguin Books Ltd.